

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

[Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.), *Η επιστροφή της ηθικής: Παλαιά και νέα ερωτήματα*, Αθήνα, Άρτος Ζωής, 2013, 405-437]

I. Εισαγωγή

Όποιος επιθυμεί να μελετήσει τις συζητήσεις στο χώρο της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας είναι υποχρεωμένος να εξοικειωθεί με ένα ευρύ φάσμα θεωρητικών τοποθετήσεων και με ένα πλήθος περίπλοκων επιχειρημάτων. Δεν αργεί να συνειδητοποιήσει τη δυσκολία της σύλληψης μιας συνολικής εικόνας που θα απέδιδε με ακρίβεια την εξέλιξη των διαφορών, λιγότερο ή περισσότερο τεχνικών αντιπαραθέσεων και θα επέτρεπε μια αξιόπιστη εκτίμηση για την πιθανή έκβασή τους. Στο κείμενο που ακολουθεί επιδιώκεται η αποτύπωση μιας τέτοιας μακροσκοπικής, οιονεί «πανοραμικής» εικόνας, με σκοπό την σκιαγράφηση των διαστάσεων και μια πρώτη ανίχνευση των προοπτικών του φιλοσοφικού ηθικού στοχασμού στις αρχές του εικοστού πρώτου αιώνα. Η παρουσίαση περιορίζεται κυρίως στην *αναλυτική* αγγλοαμερικανική παράδοση, όπως αυτή διαμορφώνεται τις τελευταίες δεκαετίες. Ωστόσο, για την κατά το δυνατόν πληρέστερη διερεύνηση των διαγραφόμενων προοπτικών είναι απαραίτητες και κάποιες αναφορές στην «εξωτερική» κριτική αντιμετώπιση, όχι μόνο συγκεκριμένων σχολών ή τάσεων, αλλά και των γενικότερων τρόπων του φιλοσοφείν αυτής της παράδοσης. μέσα από την εναλλακτική οπτική της *ηπειρωτικής* σκέψης.¹

Δεν είναι ανάγκη να υπεισέλθει κανείς σε λεπτομέρειες της προβληματικής της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας, για να διαπιστώσει πως η αναγνώριση των βασικών της πτυχών υπαγορεύει την διάκριση τουλάχιστον δύο επιπέδων. Έτσι, η καθαυτό *κανονιστική* ηθική, έργο της οποίας είναι η ανίχνευση κριτηρίων ηθικότητας για την αξιολόγηση και την καθοδήγηση της πράξης, συνοδεύεται από την *μεταηθική*,

---

¹ Για μια πρώτη εξέταση των σημαντικότερων χαρακτηριστικών διαφορών μεταξύ αναλυτικής και ηπειρωτικής φιλοσοφίας, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Αναλυτική και ηπειρωτική φιλοσοφία: Κριτήρια αναγνώρισης και διάκρισης», *Νεύσις*, τχ. 14, 2005, σ. 3-47. Στην ηπειρωτική παράδοση εγγράφονται σύγχρονοι φιλόσοφοι με σημαντική συνεισφορά στον ηθικό στοχασμό, όπως οι Εμμανυέλ Λεβινάς και Πώλ Ρικαίρ, οι κυριότερες θέσεις των οποίων παρουσιάζονται στο κείμενο της ανακοίνωσης του Γιώργου Γρηγορίου, «Η ηθική στον Λεβινάς και στον Ρικαίρ», που δημοσιεύεται σε αυτόν τόμο.

νοούμενη αρχικά ως πεδίο λογικών και σημασιολογικών αναλύσεων του ηθικού λόγου και πιο πρόσφατα, και ποικίλων μεθοδολογικών, γνωσιολογικών και οντολογικών διερευνήσεων. Στους στόχους της μεταηθικής συμπεριλαμβάνονται η αποσαφήνιση της υφής και του περιεχομένου των ηθικών πεποιθήσεων και ο έλεγχος των τρόπων δικαιολόγησής τους. Αξίζει να σημειωθεί πως οι σχέσεις αυτών των επιπέδων, αλλά και η ίδια η διαφοροποίησή τους, αποτελούν αντικείμενο συνεχιζόμενης φιλοσοφικής διαμάχης στην οποία θα χρειαστεί να αναφερθούμε κατά την προσπάθεια συναγωγής συμπερασμάτων από τις επιμέρους παρατηρήσεις μας.

Σε κάθε περίπτωση, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μιλάμε για *πρακτική* φιλοσοφία. Γι'αυτό και το ουσιώδες, πρωτίστως κανονιστικό της επίπεδο δεν μπορεί να περιλαμβάνει μόνον προβληματισμούς αμιγώς θεωρητικού χαρακτήρα.² Τα ερωτήματα για τα οποία αναζητούμε απαντήσεις μας απασχολούν επειδή έχουν πραγματικό αντίκρισμα στην καθημερινή μας ζωή, κάτι που καθίσταται σαφές στο πεδίο της *εφαρμοσμένης* ηθικής. Εδώ μας ενδιαφέρει η μελέτη ηθικών διλημμάτων σε συγκεκριμένους τομείς του ιδιωτικού και δημόσιου βίου, συνήθως σχετιζόμενα και με τους ιδιαίτερους κοινωνικούς ρόλους και τους κώδικες δεοντολογίας διαφόρων επαγγελμάτων. Ωστόσο, η χρήση του όρου «εφαρμοσμένη» δεν θα έπρεπε να μας κάνει να υιοθετήσουμε κάποια παραπλανητική, αυστηρή αναλογία με την έννοια της εφαρμογής μιας «καθαρής» επιστήμης, αναλογία η οποία θα υποδήλωνε την διακριτή αξιοποίηση ενός κατ'αρχήν γνωστικού εγχειρήματος. Οι κανονιστικές ηθικές θεωρίες έχουν εγγενείς πρακτικές υποδηλώσεις και η κατανόησή τους δεν θα ήταν πλήρης χωρίς την εξέταση της λειτουργίας τους ως οργανωτικών σχημάτων για την στάθμιση λόγων δράσης και την ρύθμιση των ανθρώπινων σχέσεων.

Ο κεντρικός άξονας αυτής της εργασίας αναδεικνύει συγκλίνουσες και αποκλίνουσες τάσεις και κατευθύνσεις του ηθικού στοχασμού της εποχής μας. Μας οδηγεί από τα «πάνω» προς τα «κάτω», ξεκινώντας από την περισσότερο αφηρημένη θεματική των μεταηθικών συζητήσεων και καταλήγοντας στα απτά διακυβεύματα της εφαρμοσμένης ηθικής. Φυσικά, το στενό πλαίσιο ενός σύντομου άρθρου αποκλείει οποιαδήποτε απόπειρα διεξοδικής καταγραφής και ερμηνείας όλων των συναφών εξελίξεων. Επιβάλλει την επιλεκτική εστίαση σε ορισμένα από τα σημαντικότερα προβλήματα, σε θέσεις, σε θεωρίες και σε επιχειρήματα που απασχολούν τους φιλοσόφους και όχι μόνο, με σκοπό την αποτίμηση της σημασίας τους για τη

² Πρβλ. και τις εισαγωγικές παρατηρήσεις στην ανακοίνωση του Φιλήμονα Παιονίδη, «Εμπειρικές συνιστώσες της ηθικής» που δημοσιεύεται σ'αυτό τον τόμο.

διαμόρφωση νέων προοπτικών. Υπαγορεύει και μια ανάλογη, συνοπτική προσέγγιση της σχετικής πλούσιας βιβλιογραφίας, με την ενδεικτική παράθεση ονομάτων και τίτλων εργασιών που μπορούν να χρησιμεύσουν για περαιτέρω έρευνα.

II. *Μεταηθική*

Αρκετοί φιλόσοφοι θεωρούν αυτονόητο πως πριν προχωρήσει κανείς στην συγκρότηση και τον έλεγχο θεωριών «πρώτου», κανονιστικού επιπέδου, με άμεσα ή έμμεσα πρακτικούς στόχους, οφείλει να ασχοληθεί με ορισμένα αναπόδραστα αφετηριακά ερωτήματα που αφορούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ηθικής σκέψης και πράξης. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, ο ορθολογικός προσδιορισμός κριτηρίων ηθικότητας από τα οποία θα συναχθούν αποτελεσματικές αρχές του πράττειν, προϋποθέτει την κατάδειξη της δυνατότητας διατύπωσης ηθικών κρίσεων, προικισμένων με αντικειμενικότητα και παρακινητική ισχύ, απέναντι σε κάθε λογής παλαιές και νέες ενστάσεις, αλλά και την επεξεργασία των κατάλληλων μεθοδολογικών εργαλείων για την απαιτούμενη συστηματική έρευνα. Και η διεύρυνση και η εμβάθυνση της προβληματικής της αναλυτικής μεταηθικής τα τελευταία χρόνια, μπορούν σε μεγάλο βαθμό να αποδοθούν στις προσπάθειες υπέρβασης σοβαρών αδιεξόδων της ηθικής παράδοσης των Νεώτερων Χρόνων που καθίστανται προφανή όταν επιχειρείται η αντιμετώπιση συγκεκριμένων σκεπτικιστικών ή και μηδενιστικών προκλήσεων, εντός και εκτός ακαδημαϊκής φιλοσοφίας.

Πράγματι, η γενικότερη κρίση αξιών, η οποία σημαδεύει τον αιώνα των δύο Παγκόσμιων Πολέμων, του Άουσβιτς και της βόμβας της Χιροσίμα, αντανακλάται και στην κρίση του ηθικού στοχασμού σε όλες του τις μορφές. Οι επαγγελίες του Διαφωτισμού για χειραφέτηση και ευημερία του νεωτερικού ανθρώπου με την προοδευτική απομάγευση της φύσης, την εκκοσμίκευση των Ευρωπαϊκών κοινωνιών, την εμπέδωση της αυτονομίας και την επιδίωξη της ισότητας, την ραγδαία ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης και της τεχνολογίας και την εγκατάλειψη της θρησκευτικής πίστης, φαίνεται να διαψεύδονται. Επικρατεί η αίσθηση της αστοχίας βασικών ηθικών ιδεωδών και συνειδητοποιούνται οι καταστροφικές συνέπειες της απολυτοποίησης πολιτικών προταγμάτων που υπόσχονταν την πραγμάτωσή τους. Στο χώρο της σύγχρονης ηπειρωτικής σκέψης, μετά τον Νίτσε και τον Χάιντεγκερ,

προτείνονται μεταμοντέρνες αποδομητικές θεωρήσεις που συνεπάγονται τη συνολική υπονόμηση των σταθερών της ηθικής φιλοσοφίας.³ Παράλληλα, μέσα από τις τεχνικές συζητήσεις των αναλυτικών φιλοσόφων από τα τέλη της δεκαετίας του '50, διαπιστώνεται η ανεπάρκεια των κυρίαρχων δεοντοκρατικών και συνεπειοκρατικών προτύπων κανονιστικών θεωριών αρχών, αντίστοιχα, της καντιανής αντίληψης του ηθικού νόμου και του κλασικού ωφελισμού. Τα επιχειρήματα της Ελίζαμπεθ Άνσκομπ (Anscombe), της Άιρις Μέρντοχ (Murdoch), και λίγο αργότερα του Άλασνταιρ Μακιντάιρ (MacIntyre), υποδεικνύουν την ανάγκη επανεξέτασης, αν όχι και την προσδοκία μιας –ανέφικτης– αναβίωσης προνεωτερικών συλλήψεων της αξιακής διάστασης του πράττειν και γενικότερα κάθε μορφής κανονιστικότητας.⁴ Τέλος, σε σαφέστερα σκεπτικιστικές ή σχετικιστικές κατευθύνσεις κινούνται οι προσεγγίσεις των Τζων Μάκι (Mackie), Γκίλμπερτ Χάρμαν (Harman) και Μπέρναρντ

³ Για την κατανόηση αυτών των εξελίξεων και τη σημασία τους για την ηθική απαιτείται και η μελέτη της οικειοποίησης και της ανάδειξης του έργου όχι μόνο του Νίτσε, αλλά και των άλλων μεγάλων «δασκάλων της υποψίας» Μαρξ και Φρόυντ. Μια από τις πιο ακραίες μηδενιστικές, ντεσιζιονιστικές θεωρήσεις, που πηγαίνει πέρα από τα ανατρεπτικά εγχειρήματα του Νίτσε και των επιγόνων του, όπως ο Φουκώ, και εμπνέεται μεταξύ άλλων από τους ιδέες του Καρλ Σμιτ (Schmitt) υποστηρίζεται από τον Παναγιώτη Κονδύλη στο έργο του, *Ισχύς και απόφαση: Η διαμόρφωση των κοσμοεικόπων και το πρόβλημα των αξιών*, Στιγμή, Αθήνα 1991. Προκαλεί έκπληξη η μεγάλη έλξη την οποία ασκεί η προσέγγιση του Κονδύλη σε σύγχρονους Έλληνες στοχαστές και μάλιστα με θεολογικό προσανατολισμό. Βλ. ενδεικτικά, π. Ευάγγελος Γκανάς, «Μεταμορφώσεις της ισχύος: Μια ανάγνωση του έργου του Παναγιώτη Κονδύλη» και «Παναγιώτης Κονδύλης: Το Πολιτικό και ο Άνθρωπος. Μιά ανάγνωση», στο ίδιο, *Η αναγκαιότητα της μαρτυρίας*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα 2012, σ. 209-240 και 241-254. Όπως γράφει ο π. Γκανάς, «Αυτό που ενδιαφέρει έναν χριστιανό στον Κονδύλη είναι η ανάδειξη των ατελειών και των αδιεξόδων στις λύσεις που δίνουν στα ανθρώπινα προβλήματα τα μεταφυσικά συστήματα». (σ. 233) Εκείνο όμως το οποίο φαίνεται να παραβλέπει είναι πως η πρακτική ηθική και, γενικότερα, η αξιολογική και κανονιστική σκέψη μπορεί να μη χρειάζεται μεταφυσική και μάλιστα υπερφυσιοκρατική θεμελίωση. Βλ. τα έργα στη σημ. 12 παρακάτω και πρβλ και Walter Sinnott-Armstrong, *Morality Without God?*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2009 και Robert Garcia & Nathan King, *Is Goodness without God Good Enough? A Debate on Faith, Secularism and Ethics*, Rowman and Littlefield, Λάνχαμ 2009. Για μια πρώτη κριτική των απόψεων του Κονδύλη και μια συγκρισή τους με πολύ μετριοπαθέστερες σκεπτικιστικές και αντιρεαλιστικές αντιλήψεις στο χώρο της αναλυτικής φιλοσοφίας, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Η ριζική αμφισβήτηση της ηθικής αντικειμενικότητας και η περιγραφική θεωρία της απόφασης» στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τομέας Φιλοσοφίας, *Παναγιώτης Κονδύλης: Για την «κοινωνική οντολογία»*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001, σ. 17-36. Τα αδιέξοδα της ηθικής σκέψης της νεωτερικότητας εξετάζονται, από μια άλλη, σαφώς μη μηδενιστική σκοπιά, στην ενδιαφέρουσα μελέτη του Τσαρλς Τάιηλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, μτφρ. Μ. Πάγκαλος, εισαγ. Κ. Παπαγεωργίου, Εκκρεμές, Αθήνα 2006 [Charles Taylor, *The Malaise of Modernity*, Anansi Press, Κόνκορντ Οντάριο 1991]. Για μια εις βάθος διερεύνηση των δυνατών αξιολογικών προσανατολισμών του ευρωπαϊκού πολιτισμού σε μια εποχή εκκοσμίκευσης, πρβλ. Charles Taylor, *A Secular Age*, Harvard University Press, Κέμπριτζ MA 2007.

⁴ Βλ. Elizabeth Anscombe, “Modern Moral Philosophy”, *Philosophy* 33, 1958, αναδημοσιευμένο στην ίδιας, *Collected Philosophical Papers*, τόμ. III: *Ethics, Religion and Politics*, University of Minnesota Press, Μιννεάπολη 1981, Iris Murdoch, *The Sovereignty of Good*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1970, Alasdair MacIntyre, *After Virtue*, 2^η έκδ. Notre Dame University Press, Νόττ Ντέημ 1984.

Ουίλλιαμς (Williams.)⁵ Και οι νέες παραλλαγές της συλλογιστικής που οδηγεί στην αμφισβήτηση επιμέρους ηθικών θέσεων και θεωριών, αλλά και του όλου παραδοσιακού υποβάθρου θεμελιώσής τους, συμπληρώνονται συχνά με προκείμενες που αντλούνται από τις έρευνες της βιολογίας, της νευροφυσιολογίας και των κοινωνικών επιστημών.⁶

Σε κάθε περίπτωση, αναγκάζεται κανείς να αναρωτηθεί κατά πόσον μπορεί να τελεσφορήσει οποιοδήποτε εγχείρημα φιλοσοφικής ηθικής με πρακτική σημασία, αν δεν υπάρχει Θεός και τελικά «όλα επιτρέπονται»· αν τα δρώντα υποκείμενα εμφορούνται από απόλυτα εγωιστικά κίνητρα· ή αν δεν μπορεί να τους αναγνωριστεί καμιά ελευθερία και να τους αποδοθεί ευθύνη, εφόσον οι πράξεις τους είναι ντετερμινιστικά καθορισμένες· αν οι ηθικές κρίσεις δεν είναι τίποτα περισσότερο από αποκρυσταλλώσεις υποκειμενικών συναισθημάτων· αν όλες οι αξίες και οι αρχές του πράττειν έχουν μόνο σχετική ισχύ που περιορίζεται μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό, πολιτισμικό ή κοινωνικό πλαίσιο· αν τελικά είναι μάταιο να επιδιώκει κανείς την ορθολογική υπέρσπιση της υιοθέτησης της ηθικής στάσης ζωής και δεν υπάρχει καν τρόπος έγκυρης, διυποκειμενικής δικαιολόγησης των κριτηρίων που καθορίζουν αυτή τη στάση.⁷

Με έναυσμα παρόμοιες ανησυχίες για το επιστημικό κύρος, την αντικειμενικότητα, την πρακτική αποτελεσματικότητα, αλλά και την ίδια την ύπαρξη οποιωνδήποτε ηθικών λόγων δράσης, αναπτύσσεται η φιλοσοφική διαμάχη περί ηθικού ρεαλισμού που δεσπόζει στην μεταηθική, από τα τέλη του εικοστού αιώνα ως τις μέρες μας. Εξετάζονται ζητήματα που αφορούν το σημασιολογικό *status* των ηθικών κρίσεων και τη σχέση τους με την ανθρώπινη βούληση, τη δυνατότητα να τους αποδοθούν αληθοτιμές και τους τρόπους γνωστικής σύλληψης αυτών των αληθοτιμών, καθώς και τα υποτιθέμενα οντολογικά τους ερείσματα, τα οποία μας επιτρέπουν να κάνουμε λόγο για ηθικά γεγονότα, για μια πραγματικότητα αξιών ή

⁵ Βλ. Τζ. Α. Μάκι, *Ηθική: Η επινόηση του ορθού και του εσφαλμένου*, μτφρ. Δ. Μιχαήλ, επιμ. Μ. Θεοδοσίου, Εισαγ. Α. Χατζημουσής, Εκκρεμές, Αθήνα 2010 [*Ethics: Inventing Right and Wrong*, Penguin, Χαρμοντσουόρθ 1977], Gilbert Harman, *The Nature of Morality*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1977, Bernard Williams, *Η ηθική και τα όρια της φιλοσοφίας*, μτφρ. Χ. Γραμμένου, επιμ. Α. Χατζημουσής, Εκδόσεις Αρσενίδη, Αθήνα 2009 [*Ethics and the Limits of Philosophy*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, MA 1985].

⁶ Βλ. Παιονίδη, ό.π. Πρβλ. και Στέλιος Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, Leader books, Αθήνα 2009, σ. 382-385.

⁷ Για μια σύνοψη και ένα πρώτο κριτικό έλεγχο των κυριότερων από αυτές τις αφετηριακές απορίες που θα μπορούσαν να μας αποτρέψουν από την ενασχόληση με την ηθική φιλοσοφία, βλ. Simon Blackburn, *Ηθική*, μτφρ. Β. Κρουστάλλης, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006, σ. 11 – 62 («Μερικές απειλές για την ηθική»).

κανονιστικών αρχών, υπό κάποια ουσιώδη έννοια, και σε μικρότερο η μεγαλύτερο βαθμό ανεξάρτητη από το νου, τη βούληση και τις επιθυμίες των δρώντων υποκειμένων. Στις διάφορες εκδοχές αντιρεαλιστικών αντιλήψεων, όπως αυτές που εκφράζουν οι προσεγγίσεις των Μάκι, Χάρμαν και Ουίλλιαμς στις οποίες αναφερθήκαμε παραπάνω, αντιπαρατίθενται εναλλακτικά ρεαλιστικά μοντέλα υποστηριζόμενα από συνολικές συστηματικές θεωρήσεις.⁸

Δεν θα αποπειραθούμε εδώ να περιγράψουμε την διαλεκτική των πολύμορφων και σύνθετων τοποθετήσεων των υπερασπιστών και των πολέμιων των ρεαλιστικών αντιλήψεων. Θα αρκεστούμε σε λίγες μόνο προκαταρκτικές διαπιστώσεις και στην επισήμανση συμπερασμάτων στα οποία θα μπορούσε να καταλήξει κανείς μετά από ενδελεχή μελέτη των εκατέρωθεν επιχειρημάτων και αντεπιχειρημάτων. Φυσικά, η επιλογή και η παρουσίασή τους στις παραγράφους που ακολουθούν καθορίζονται αναπόφευκτα από τις εκτιμήσεις του γράφοντος.

Όπως συμβαίνει συνήθως σε τέτοιες, φιλοσοφικές διαμάχες τεχνικής υφής, είναι πολύ δύσκολο να μιλήσει κανείς για σαφή έκβαση με επικράτηση της μιας ή της άλλης πλευράς. Η συνέχισή τους οδηγεί σε περαιτέρω διορθώσεις, επανερμηνείες και εκλεπτύνσεις των αντίπαλων θέσεων, που μπορεί να συνοδεύονται και από την επεξεργασία ενδιάμεσων απόψεων, μέσα από συμβιβαστικές κινήσεις αμοιβαίων προσαρμογών. Εδώ συναντά κανείς ένα ευρύ φάσμα παραλλαγών μετριοπαθούς ρεαλισμού και αντιρεαλισμού οι οποίες υποδηλώνουν την αναγνώριση του γεγονότος ότι η επίμαχη ηθική πραγματικότητα ίσως πρέπει να νοηθεί ταυτόχρονα, και ως προϊόν *επινόησης, προβολής ή κατασκευής*, και ως αντικείμενο *ανακάλυψης*. Ασφαλώς, παραμένουν ανοικτά πολλά ερωτήματα λογικο-σημασιολογικού, μεταφυσικού, γνωσιολογικού και ψυχολογικού χαρακτήρα, τα οποία αναφέρονται, μεταξύ άλλων, στα όρια της *φυσιοκρατικής* ανάλυσης της ηθικής και γενικότερα της κανονιστικής διάστασης και στη δυνατότητα υπεράσπισης ενός *φυσικοποιημένου πλατωνισμού*, στην ορθότητα περισσότερο *ορθολογιστικών* ή, αντίθετα, *συναισθηματοκρατικών* αντιλήψεων της ηθικής γνώσης, και *ιντερναλιστικών* η *εξτερναλιστικών* θεωριών, που υποστηρίζουν ή, αντίθετα, απορρίπτουν την αναγκαία

⁸ Μια διεξοδική κριτική ανάλυση των κυριότερων «σχολών» και μοντέλων ηθικού ρεαλισμού και αντιρεαλισμού επιχειρείται στο Βιβλιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, ό.π.

και άμεση σύνδεση των ηθικών πεποιθήσεων με βουλευτικά ενεργήματα παρακίνησης σε πράξη.⁹

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για την μεθοδολογία της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας. Η βασική έννοια που φαίνεται να κυριαρχεί στις σχετικές συζητήσεις είναι εκείνη της *αναστοχαστικής ισορροπίας*, η καθιέρωση της οποίας μπορεί να αποδοθεί στην επίδραση των ιδεών του Τζων Ρωλς (Rawls). Σύμφωνα με την προτεινόμενη συνεκτικιστική αντιμετώπιση ο φιλόσοφος καλείται να επιδιώξει την καλύτερη δυνατή εναρμόνιση καλά σταθμισμένων πεποιθήσεων που εκφράζουν διαισθητικές αντιλήψεις με λιγότερο ή περισσότερο αφηρημένες θεωρητικές αρχές τις οποίες επιθυμούμε να δικαιολογήσουμε. Η ισορροπία στην οποία αποβλέπουμε αποτελεί μάλλον ρυθμιστική ιδέα, η οποία μας κατευθύνει στην έρευνά μας χωρίς να διασφαλίζεται η ικανοποιητική πραγμάτωσή της. Εκείνο που έχει σημασία είναι πως η διαδικασία την οποία πρέπει να ακολουθήσουμε δεν περιορίζεται σε κάποια γραμμική πορεία παραγωγής ή επαγωγής, αλλά στηρίζεται στην διαρκή προσπάθεια αμοιβαίας προσαρμογής επιμέρους κρίσεων και αρχών που χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς βαθμούς γενικότητας. Η ευρεία ερμηνεία αυτής της μεθόδου μας επιβάλλει να συμπεριλάβουμε στο υλικό μας ένα πλήθος διαφορετικών στοιχείων. Έτσι, θα αξιοποιήσουμε πεποιθήσεις του κοινού νου καθώς και αντιλήψεις και θεωρίες από διάφορες περιοχές της φιλοσοφίας, από την ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού, αλλά και από τις εμπειρικές επιστήμες που μας παρέχουν πορίσματα περιγραφικών και εξηγητικών και όχι κανονιστικών προσεγγίσεων του ηθικού βίου, ενδεχομένως, ακόμη και δημιουργήματα της λογοτεχνικής και της καλλιτεχνικής έμπνευσης.¹⁰ Ως εκ τούτου, η αλήθεια ή η ορθότητα των θέσεων στις οποίες θα

⁹ Θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για στρατηγικές «μετριάσμου» των ρεαλιστικών θέσεων στην σύγχρονη μεταηθική. Βλ. Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, ό.π. σ. 309-318 και, γενικότερα, για τις πρόσφατες εξελίξεις των αντιπαράθεσεων μεταξύ ρεαλιστών και αντιρεαλιστικών σε διάφορα επίπεδα, σ. 320-402, με λεπτομερείς αναφορές στην εκτενή σύγχρονη βιβλιογραφία.

¹⁰ Βλ. John Rawls, *Θεωρία της δικαιοσύνης*, μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννης, κ.ά., Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 46-48, 78-79 και για την έννοια της *ευρείας αναστοχαστικής ισορροπίας*, Norman Daniels, "Wide Reflective Equilibrium and Theory Acceptance in Ethics", *The Journal of Philosophy* 76, 1979, σ. 256-282. Σχετικά με την ανάγκη να αξιοποιηθούν διαισθήσεις ηθικού ενδιαφέροντος και από τον χώρο των τεχνών, βλ. και Michael DePaul, *Balance and Refinement: Beyond Coherence Methods of Moral Inquiry*. Routledge, Νέα Υόρκη 1993. Για μια σύντομη κριτική ανάλυση των προβλημάτων που παρουσιάζουν η ερμηνεία και η εφαρμογή της μεθόδου της αναστοχαστικής ισορροπίας, πρβλ. και το άρθρο μου "Reflective Equilibrium", υπό δημοσίευση στο James Wright (επιμ.), *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, Elsevier, Ltd., Οξφόρδη. Για μια εναλλακτική, εν μέρει θεμελιοκρατική, και εν μέρει αξιοπιστοκρατική ανάλυση της δικαιολόγησης των ηθικών ποιοτήσεων, πρβλ. Russ Shaffer-Landau, *Moral Realism: A Defense*, Clarendon Press, Οξφόρδη 2003, σ.231-302.

καταλήξουμε, θα προκύπτει από την πρόσληψη, την επεξεργασία και τη συνεξέταση δεδομένων που μας φανερώνονται μέσα από διαφορετικές οπτικές γωνίες.¹¹

Σ' αυτό το σημείο, αξίζει να παρατηρηθεί πως η αναλυτική μεταηθική της εποχής μας απλώνεται σε ένα ευρύ αλλά κλειστό πεδίο τεχνικών αναζητήσεων, που παρά το εγγενές φιλοσοφικό ενδιαφέρον τους κινδυνεύουν να μετατραπούν σε σχολαστικά γυμνάσματα και να απομακρυνθούν από το έδαφος της πρακτικής. Ορισμένοι, όπως ο Ρόναλντ Ντούρκιν, θεωρούν τελείως άχρηστες τις μεταηθικές διερευνήσεις και μας προτρέπουν να περιοριστούμε στις κανονιστικές αναλύσεις πρώτου επιπέδου. Κατά τον Ντούρκιν, στο σχήμα της επιδιωκόμενης αναστοχαστικής ισορροπίας δεν έχουν θέση οποιεσδήποτε οντολογικές ή γνωσιολογικές προκείμενες παραπέμπουν σε κάποιο «αρχιμήδειο» σημείο, εξωτερικό προς την καθαυτό πρακτική φιλοσοφία· ο ηθικός στοχασμός μπορεί να βρει επαρκή ερείσματα μέσα από την ερμηνευτική διαισθήσεων και θεωρητικών αρχών που απαντούν στο κανονιστικό επίπεδο με αναφορά σε γνήσια προβλήματα περί του πρακτέου στον ιδιωτικό και το δημόσιο βίο.¹²

¹¹ Για τη σημασία και τα όρια της χρησιμοποίησης πορισμάτων των εμπειρικών επιστημών, κατά τον έλεγχο ηθικών και μεταηθικών θέσεων και θεωριών, βλ. το κείμενο του Παιονίδη ό.π. και για χαρακτηριστικά παραδείγματα, τη βιβλιογραφία την οποία υποδεικνύει στη σημ. 8. Σχετικά με την φιλοσοφική χρησιμοποίηση της λογοτεχνίας, αλλά και του κινηματογράφου, βλ. αντίστοιχα, Martha Nussbaum, *Love's Knowledge*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1990, Peter Singer & Renata Singer (επιμ.), *The Moral of the Story*, Wiley – Blackwell, Μάλντεν και Οξφόρδη 2005 και Wanda Teays, *Seeing the Light: Exploring Ethics through Movies*, Wiley – Blackwell, Μάλντεν και Οξφόρδη 2012. Για μια διεξοδική συζήτηση της σχετικής προβληματικής στα ελληνικά, πρβλ. την ανέκδοτη διδακτορική διατριβή της Χριστίνας Μελαχροινού, *Λογοτεχνία και ηθική γνώση*, Τμήμα ΜΙΘΕ Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 2012.

¹² Βλ. Ronald Dworkin, «Αντικειμενικότητα και αλήθεια: Καλύτερα να το πιστέψετε», μτφρ. Ν. Κανελλοπούλου, επιμ. Ν. Σταυρόπουλος, *Ισοπολιτεία*, τχ. 1, 1997, σ.15-92, *Justice for Hedgehogs*, Harvard University Press, Κέμπριτζ MA 2011, και για μια πρώτη κριτική, Στέλιος Βιρβιδάκης, «Ηθικός ρεαλισμός και μεταηθικός ησυχασμός», *Ισοπολιτεία*, τχ. 3, 1999, σ. 65-93. Για μια αμφισβήτηση της ανάγκης για μεταφυσική στήριξη των ηθικών αξιών και αρχών, πρβλ. και Hilary Putnam, *Ethics without Ontology*, Harvard University Press, Κέμπριτζ MA 2004, και για τις ποικίλες παραλλαγές φιλοσοφικού ησυχασμού και στο χώρο της ηθικής, Stelios Virvidakis, «Varieties of Quietism», *Philosophical Inquiry* 30, 2008, σ. 157-175. Απαντήσεις στην αρνητική στάση του Ντούρκιν απέναντι στις μεταηθικές αναζητήσεις φαίνεται να παρέχει και η ενδιαφέρουσα προσπάθεια επανατοποθέτησης της διαμάχης για τον ηθικό ρεαλισμό στο κανονιστικό επίπεδο, στο Matthew Kramer, *Moral Realism as a Moral Doctrine*, Wiley-Blackwell, Μάλντεν και Οξφόρδη 2009. Διαφορετική και πολύ ευρύτερη είναι η ρητή ή υπόρρητη κριτική της σχολαστικής αναλυτικής μεταηθικής, η οποία συνοδεύεται και από την απορριπτική αντιμετώπιση της ακαδημαϊκής φιλοσοφικής ηθικής της κυρίαρχης αγγλοαμερικανικής παράδοσης, σχεδόν στο σύνολό της, καθώς και από την παράλληλη ανάδειξη της εναλλακτικής ηπειρωτικής οπτικής, με σαφείς αναφορές και στην πολιτική της διάσταση, στα έργα των Ρέιμοντ Γκόους και Σάιμον Κρίτσελεϋ. Βλ. ενδεικτικά, Raymond Geuss, *Outside Ethics*, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη 2005 και Simon Critchley, *Ζητώντας το άπειρο: Ηθική της δέσμευσης/Πολιτική της αντίστασης*, μτφρ. Α. Κιουπκόλης, Εκκρεμές, Αθήνα 2007.

Όπως και να έχει το πράγμα, η επίλυση της διαμάχης για τον ηθικό ρεαλισμό δεν μπορεί να αναμένεται από την περαιτέρω αποσαφήνιση ουδέτερων εννοιολογικών διακρίσεων και την κατασκευή και άλλων περίτεχνων επιχειρημάτων που παραμένουν στη σφαίρα των προσπαθειών βαθύτερης θεωρητικής δικαιολόγησης, μέσω της μεταφυσικής διασφάλισης αφηρημένων δυνατοτήτων. Είναι προφανής η ανάγκη εξέτασης προσεγγίσεων που σκοπό έχουν την ανάδειξη συγκεκριμένων κριτηρίων ηθικότητας με τη συστηματοποίηση και τον έλεγχο των πεποιθήσεών μας για το πώς πρέπει να ενεργήσουμε στη μια ή στην άλλη περίπτωση. Η ύπαρξη αντικειμενικών λόγων δράσης μπορεί να διαπιστωθεί μόνο με την μελέτη της λειτουργίας τους σε πραγματικές συνθήκες. Και γι' αυτό είναι απαραίτητο να προχωρήσουμε στην χαρτογράφηση των προσανατολισμών των σύγχρονων κανονιστικών θεωριών, και των τρόπων άμεσης αξιοποίησής τους σε διάφορους τομείς της εφαρμοσμένης ηθικής.

III. Κανονιστικές θεωρίες

Οι διαγνώσεις των αδιεξόδων της νεωτερικότητας δεν αποτέλεσαν παράγοντα κινητοποίησης μόνο φιλοσοφικών εγχειρημάτων που αποσκοπούσαν κυρίως στην αντιμετώπιση της διαγραφόμενης κρίσης θεμελίων ηθικών αξιών και αρχών. Ο ρόλος τους ήταν καταλυτικός και για την ανανέωση των συζητήσεων στο πεδίο της κανονιστικής ηθικής. Εδώ, θα αποπειραθούμε να καταγράψουμε ορισμένες από τις κυριότερες εξελίξεις σε αυτό το επίπεδο. Βέβαια, αυτές μπορούν να αποδοθούν όχι μόνο στις εξωτερικές προκλήσεις που επισημάναμε, αλλά και στην ανάπτυξη της εσωτερικής δυναμικής του ηθικοπολιτικού στοχασμού στις διάφορες εκφράσεις του, από την έκδοση της *Θεωρίας της δικαιοσύνης* του Ρωλς, μέχρι τις μέρες μας.

Παρακολουθούμε έτσι ενδιαφέρουσες προσπάθειες επανερμηνείας, συμπλήρωσης και βελτίωσης παλαιότερων συνεπειοκρατικών και δεοντοκρατικών μοντέλων κανονιστικών θεωριών, ώστε να ανταποκρίνονται στις νέες μεθοδολογικές αντιλήψεις, αλλά και στις απαιτήσεις της συνεχώς διευρυνόμενης και εμπλουτιζόμενης εφαρμοσμένης ηθικής. Επιχειρείται η αντιμετώπιση γνωστών ενστάσεων και η επίλυση προβλημάτων τα οποία αποτελούσαν αντικείμενο φιλοσοφικών συζητήσεων ήδη από την εποχή της πρώτης διαμόρφωσης των συγκεκριμένων προτύπων. Έχει ξεκινήσει ένας γόνιμος διάλογος μεταξύ των υποστηρικτών

αντιτιθέμενων τοποθετήσεων που φαίνεται να οδηγεί προοδευτικά σε νέες, ενδιαφέρουσες συνθέσεις.

Εντυπωσιακή είναι η ποικιλία της σύγχρονης βιβλιογραφίας η οποία αναφέρεται στην καντιανή ηθική σε όλα τα επίπεδα. Οι προτεινόμενες αναγνώσεις δεν περιορίζονται στις κεντρικές θέσεις των *Θεμελίων της μεταφυσικής των ηθών* και της *Κριτικής του πρακτικού Λόγου*, αλλά εστιάζονται πλέον και σε έργα της τελευταίας περιόδου της ζωής του Καντ, όπως *Η Θρησκεία μέσα στα όρια του Λόγου και μόνο*, η *Ανθρωπολογία από πραγματολογική άποψη*, *Η Μεταφυσική των ηθών*, μικρότερα δοκίμιά του, καθώς και οι σημειώσεις μαθητών του από τις παραδόσεις του για ζητήματα ηθικής. Ανεξάρτητα από την ιστορική ακρίβεια αυτών των ερμηνευτικών αναλύσεων, η φιλοσοφική προβληματική αναζωογονείται από την δημιουργική ανασυγκρότηση και την οικειοποίηση βασικών ιδεών των κειμένων του Καντ. Η καντιανή κληρονομιά μετασχηματίζεται και αξιοποιείται και ως μια από τις κυρίαρχες συνιστώσες της συμβολαιοκρατικής προσέγγισης που προβάλλει μέσα από το έργο του Ρωλς και του Τόμας Σκάνλον (Scanlon), ως δεοντοκρατικό «αντίπαλο δέος» στις διάφορες μορφές ωφελιμισμού.¹³

Δεοντοκρατικής εμπνεύσεως είναι και αντιλήψεις δικαιωμάτων οι οποίες, στο πλαίσιο της φιλεύθερης πολιτικής σκέψης, αποσυνδέονται από την παράδοση του φυσικού δικαίου και χρησιμοποιούνται και αυτές ως ανάχωμα κατά της επιβολής ακραιφνών και εν πολλοίς προβληματικών ωφελιμιστικών θεωρήσεων.¹⁴ Ασφαλώς,

¹³ Για μια ενδεικτική αναφορά σε σύγχρονες προσπάθειες αντικετώπισης προβλημάτων της καντιανής ηθικής στη σύγχρονη αγγλόφωνη βιβλιογραφία, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Προβλήματα ερμηνείας και εφαρμογής της καντιανής ηθικής φιλοσοφίας», στο Κωνσταντίνος Καβουλάκος (επιμ.), *Ιμμάνουελ Καντ: Πρακτικός Λόγος και Νεωτερικότητα*, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006, σ.29-47. Για τη βασική αρχή της μεταρωσισιανής συμβολαιοκρατίας μάλλον καντιανής εμπνευσης, βλ. Thomas Scanlon, “Contractualism and Utilitarianism”, στο Amartya Sen & Bernard Williams (επιμ.), *Utilitarianism and Beyond*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1982, σ.103-28, 110: “An act is wrong if its performance under the circumstances would be disallowed by any system of rules for the general regulation of behavior which no one could reasonably reject as a basis for informed, unforced general agreement.” Πρβλ. και Thomas Scanlon, *What We Owe to Each Other*, Harvard University Press, Κέμπριτζ MA 1998, σ. 4, και Jürgen Habermas, *Το πραγματικό και το ισχύον*, μτφρ. Θεόδωρου Λουπασάκη, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 1996, σ. 167: Εγκυροί είναι οι πραξολογικοί κανόνες με τους οποίους όλοι οι πιθανοί ενδιαφερόμενοι, ως μετέχοντες σε έλλογους διαλόγους θα μπορούσαν να συμφωνήσουν». Για την εναλλακτική χομπσιανή ερμηνεία της συμβολαιοκρατικής κανονιστικής προσέγγισης της ηθικής, πρβλ. David Gauthier, *Morals by Agreement*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1986.

¹⁴ Μια συμβολαιοκρατική δικαιολόγηση των σύγχρονων αντιλήψεων περί ανθρώπινων δικαιωμάτων που δεν τις παρουσιάζει ως βάση μιας ανεξάρτητης θεωρίας προτείνεται στο, Στέλιος Βιρβιδάκης, «Απορίες για τη φιλοσοφική διασάφηση και στήριξη των ανθρώπινων δικαιωμάτων με σκοπό την καλύτερη ένταξή τους σε ένα πρόγραμμα ανθρωπιστικής παιδείας», στο Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου (επιμ.), *Για μια φιλοσοφική παιδεία ανθρώπινων δικαιωμάτων*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2004, σ.

ο ωφελιμισμός, στις περισσότερες ή λιγότερες εκλεπτυσμένες εκδοχές του, εξακολουθεί να αποτελεί εξαιρετικά δημοφιλή επιλογή για όσους οραματίζονται την ευόδωση ενός προτάγματος ευημερίας για το μεγαλύτερο δυνατό αριθμό ανθρώπων, αλλά ενδεχομένως και όλων των όντων που μπορούν να νιώσουν πόνο και ηδονή. Η αρχή της ωφέλειας παραμένει εύλογη ηθική ρυθμιστική ιδέα σε ένα κόσμο όπου οι αξίες του αλτρουισμού τίθενται σε αμφισβήτηση από την επικράτηση ενός στυγνού, παγκοσμιοποιημένου οικονομισμού, υποστηριζόμενου από μια ατομοκεντρική εγωιστική οπτική και από μια καθαρά εργαλειακή αντίληψη ορθολογικότητας.¹⁵

Ωστόσο, πραγματικά εναλλακτικό «παράδειγμα» πρακτικής φιλοσοφίας που θα μπορούσε ενδεχομένως να επιτρέψει την αποφυγή ή την υπέρβαση των εγγενών δυσκολιών των κανονιστικών θεωριών της νεωτερικότητας, παρέχεται από τη ριζικά διαφορετική αντιμετώπιση του ηθικού βίου, στην κατεύθυνση που υπεδείκνυαν ρητά ή σιωπηρά η Άνσκομπ και ο Μακιντάιρ. Πρόκειται για την στροφή από τις πράξεις, και τους κανόνες που τις διέπουν, ή τις καταστάσεις πραγμάτων που προκύπτουν ως συνέπειές τους, στον χαρακτήρα του δρώντος υποκειμένου και στις εξαιρετικές ιδιότητες των αρετών που θεωρούνται ουσιώδεις παράγοντες της ευδοκίμησής του. Έτσι, αναπτύσσονται αρετολογικές προσεγγίσεις οι οποίες παραπέμπουν αρχικά στο κλασικό αριστοτελικό πρότυπο, αλλά συμπληρώνονται και από άλλες, μεταγενέστερες παραλλαγές. Σε κάθε περίπτωση, συνιστούν μια αυτοτελή κανονιστική πρόταση, ενδεχομένως ικανή να αντικαταστήσει όλες τις καθιερωμένες νεωτερικές θεωρίες και να στηρίξει διαφορετικά κριτήρια για ένα ευρύτερο και λειτουργικότερο προσδιορισμό της ηθικότητας και των τρόπων επιδίωξής της. Εισηγούνται την εγκατάλειψη της *ισχνής* έννοιας ενός ηθικού κώδικα αρχών και κανόνων, υπέρ μιας *μεστής* σύλληψης των στοιχείων της *εθικής* διάστασης ποιότητων που υπαγορεύουν πρωτίστως, όχι το πώς οφείλει να πράττει κανείς, αλλά

45-62. Στο συγκεκριμένο τόμο αναδεικνύονται και διαφορετικές προσεγγίσεις των δικαιωμάτων και της διδασκαλίας τους που μπορεί να αποτελέσουν ουσιώδη άξονα μιας οικουμενικής ηθικής.

¹⁵ Για μια από τις πιο ενδιαφέρουσες προσπάθειες επεξεργασίας και εφαρμογής των ωφελιμιστικών θέσεων, βλ. Peter Singer, *Practical Ethics*, 3^η έκδ. Cambridge University Press, Νέα Υόρκη 2011. Για τις επαναστατικές και για πολλούς αμφιλεγόμενες αντιλήψεις του στο χώρο της εφαρμοσμένης ηθικής, ειδικότερα της βιοηθικής και της περιβαλλοντικής ηθικής, ιδίως όσον αφορά την μεταχείριση των μη ανθρώπινων ζώων, βλ. τα έργα του *Rethinking Life and Death: The Collapse of our Traditional Ethics*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1994 και *Η απελευθέρωση των ζώων*, μτφρ. – επιμ. Σ. Καραγεωργιάκης, με πρόλογο του συγγραφέα στην ελληνική έκδοση, Εκδόσεις Κέντρου Πληροφόρησης «Αντιγόνη», Θεσσαλονίκη 2010. Για μια ενδιαφέρουσα υπεράσπιση της υιοθέτησης της ηθικής στάσης ζωής, βλ. τη μονογραφία του *How Are We to Live? Ethics in an Age of Self-Interest*, Prometheus Books, Νέα Υόρκη 1993.

μάλλον το πώς θάπρεπε να ζει.¹⁶ Από αυτή την κανονιστική πρόταση εκκινούν και άλλα εγχειρήματα απομάκρυνσης από τα βασικά μοντέλα της νεωτερικής ηθικής στο σύνολό της, όπως αντιθεωρητικές τάσεις που απορρίπτουν κάθε προσπάθεια γενικευτικής συστηματοποίησης των κοινών ηθικών μας διαισθήσεων, ή η συναισθηματοκρατική ηθική της μέριμνας, η οποία ενσωματώνει φιλοσοφικές εκφάνσεις της σύγχρονης φεμινιστικής σκέψης.¹⁷

Το κακό είναι ότι η αρετολογική στροφή οδηγεί σε προβλήματα που ίσως είναι σοβαρότερα και δυσχερέστερα από εκείνα τα οποία υποτίθεται πως επιλύει. Φαίνεται να έχει εκλείψει το μεταφυσικό υπόβαθρο στήριξης της αρχαιοελληνικής ηθικής αρετών, ενώ απουσιάζει και το κοινωνικό πλαίσιο της διαμόρφωσης και της οργανικής λειτουργίας της. Έτσι, επισημαίνεται ο κίνδυνος του περιορισμού της καλλιέργειας και της εφαρμογής των αρετών σε τοπικά συμφραζόμενα και προβάλλει το φάσμα ενός ηθικού σχετικισμού που αντιστρατεύεται τα οικουμενικά ιδεώδη της νεωτερικότητας. Η παραίτηση από την προσπάθεια διατύπωσης γενικών κανονιστικών αρχών φαίνεται ακόμη να υπονομεύει την αναζήτηση συγκεκριμένων και αποτελεσματικών τρόπων ρύθμισης του πράττειν που θα μπορούσαν να

¹⁶ Η χρησιμοποίηση του νεολογισμού «εθική», ο οποίος παραπέμπει στο «έθος» και το «έθιμο», έχει προταθεί, αν δεν κάνω λάθος, για πρώτη φορά από τον Κώστα Καβουλάκο, για να αποδοθεί η τεχνική –και σε κάποιο βαθμό τεχνητή– φιλοσοφική διαφοροποίηση της ηθικής με την στενή έννοια του αφηρημένου κώδικα κανονιστικών αρχών (*Moralität/morale*), από την ευρεία έννοια της προβληματικής του ηθικού βίου που περιλαμβάνει αντιλήψεις του ευ ζην και του ενάρετου χαρακτήρα (*Ethik/éthique*). Παρόμοια, αν και κάπως διαφορετική είναι η διάκριση του Χέγκελ μεταξύ *Moralität* και *Sittlichkeit* (με την έννοια της κοινωνικής ηθικής εκφραζόμενης μέσα από τα έθιμα και τους θεσμούς). Για την διάκριση του Hegel, η οποία προβάλλει κυρίως μέσα από την *Φιλοσοφία του Δικαίου* και τα *Μαθήματα Φιλοσοφίας της Ιστορίας*, βλ. Michael Inwood, *A Hegel Dictionary*, Blackwell, Οξφόρδη 1992, σ.191-193. Στο πρόσφατο έργο του, *Justice for Hedgehogs*, ό.π., ο Ρόναλντ Ντουόρκιν χρησιμοποιεί τον όρο «moral» για να αναφερθεί σε ζητήματα που αφορούν τις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα του δρώντος υποκειμένου απέναντι στους άλλους και τον όρο «ethical» για ερωτήματα σχετικά με το ευ ζην. Αξίζει μάλιστα να προσεχθεί η επιχειρηματολογία του σχετικά με το ότι η κανονιστική έννοια του ευ ζην (living well) πρέπει να διακρίνεται από εκείνη μιας απλώς «καλής ζωής» (good life). (σ.184-187, 191-199). Οι έννοιες που περιγράφουν την εθική διάσταση, όπως οι αρετές, σύμφωνα με την αρετολογική προσέγγιση, προσδιορίζονται και ως «μεστές» ή «πυκνές» (*thick*), ενώ εκείνες που αντιστοιχούν σε αφηρημένες αρχές αποκαλούνται από τους φιλοσόφους «ισχνές» ή «ψιλές» (*thin*). Για τις χρήσεις αυτών των όρων, βλ. και Michael Walzer, *Η ηθική εντός και εκτός των συνόρων*, μτφρ. – εισαγ. Β. Βουτσάκης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2003, σ. 83-87 κ.ε., και Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, ό.π. 88, 163, 287-8, 297-8 και σποράδην. Μια σφαιρική παρουσίαση σύγχρονων αντιλήψεων και βασικών στοιχείων της ιστορίας της αρετολογικής ηθικής μπορεί να αναζητηθεί στο Daniel Russell (επιμ.), *The Cambridge Companion to Virtue Ethics*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2013.

¹⁷ Σχετικά με αυτές τις αντιθεωρητικές αντιλήψεις βλ. «Η αριστοτελική ηθική και οι σύγχρονες αντιθεωρητικές τάσεις στο χώρο της ηθικής φιλοσοφίας», στο Δ.Ζ. Ανδριόπουλος (επιμ.), *Αριστοτέλης*, Αφιέρωμα στον John Anton, 5^η έκδ., Εκδόσεις Παπαδήμας, Αθήνα 2003, σ.166-183. Για την ηθική της μέριμνας και τις σχέσεις της με τη φεμινιστική φιλοσοφία και την αρετολογική ηθική, βλ. Virginia Held, *The Ethics of Care: Personal, Political, and Global*, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2006 και Joan C. Tronto, *Για μια πολιτική της μέριμνας (care) σ'έναν εάλωτο κόσμο*, μτφρ. Μ. Τσεβρώνη. Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2011.

μεταδοθούν με την ορθολογική διδασκαλία και να γίνουν κτήμα των πολλών. Εκφράζει μια αριστοκρατική περιοριστική αντίληψη στο βαθμό που καθιστά απαραίτητη την προσφυγή στην κρίση ενός σχετικά μικρού αριθμού δρώντων, επαϊόντων «φρονίμων» προικισμένων με αρετές. Τέλος, σύμφωνα με ορισμένες ψυχολογικές έρευνες, υποστηρίζεται η ανυπαρξία ενιαίου ηθικού χαρακτήρα και σταθερών αρεταϊκών ποιοτήτων που τον συγκροτούν.¹⁸

Εκείνο που μπορεί να παρατηρηθεί σε αυτό το σημείο είναι πως ο γόνιμος διάλογος μεταξύ των υπέρμαχων εναλλακτικών, στενότερων ή ευρύτερων κανονιστικών θεωρήσεων, έχει ήδη προχωρήσει και αποδίδει καρπούς με τη μορφή περιεκτικών συνθέσεων και μεικτών θεωριών. Στην πρόσφατη βιβλιογραφία απαντούν όλο και περισσότερα παραδείγματα υβριδικών θεωριών και αρχών που επιχειρούν να συνοψίσουν σε μια ή σε λίγες αρχές τις κεντρικές έννοιες της ηθικότητας, αναδεικνύοντας ταυτόχρονα και δεοντοκρατικές και τελεολογικές συνιστώσες του ηθικού στοχασμού. Ανάμεσά σε αυτές τις έννοιες συγκαταλέγονται, η ελευθερία ή η αυτονομία, η δικαιοσύνη και η αγαθοπραξία.¹⁹ Ορισμένοι φιλόσοφοι τονίζουν το γεγονός πως διαφορετικές και εκ πρώτης όψεως εναλλακτικές, ή και

¹⁸ Για τα προβλήματα των νέων αρετολογικών προσεγγίσεων, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης και Τάσος Καρακατσάνης, «Σύγχρονες θεωρίες αρετών και αριστοτελική ηθική», *Υπόμνημα στη φιλοσοφία*, τχ. 8, Ιούνιος 2009), σ. 183-218 και την πρόσφατη εργασία μου “Virtue Ethics in Perspective”, υπό δημοσίευση σε τιμητικό τόμο για την Καθηγήτρια Ιωάννα Κουτσοουράδη.

¹⁹ Για τις αρχές της αγαθοπραξίας και της δικαιοσύνης, πρβλ. William Frankena, *Ethics*, 2^η έκδ. Prentice Hall, Ένγκλεγουντ Κλιφς, 1973, Άλλοι φιλόσοφοι, όπως ο Μπέρναρντ Γκέρτ δε διστάζουν να προτείνουν περισσότερες στοιχειώδεις αρχές και εγκαταλείπουν την προσπάθεια αναγωγής σε κάποια βαθύτερη συστηματική σύλληψη. (Bernard Gert, *Morality A New Justification of the Moral Rules*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1988). Αντίθετα, ορισμένοι, όπως ο Τζαίμς Ρέητσελς, επιχειρούν να συγκεράσουν τελεολογικά και δεοντοκρατικά στοιχεία σε μια μόνο αρχή. Σύμφωνα με την διατύπωση του Ρέητσελς, στην πρώτη έκδοση της κλασικής εισαγωγής του στην ηθική φιλοσοφία, οφείλει κανείς να πράττει «έτσι ώστε να προάγει αμερόληπτα τα συμφέροντα όλων, εκτός και αν κάποιος αξίζει διαφορετική μεταχείριση εξαιτίας της δικής τους συμπεριφοράς». (James Rachels, *The Elements of Moral Philosophy*, Random House, Νέα Υόρκη 1986) Στην μεταφρασμένη στα ελληνικά έκτη έκδοση, που ολοκληρώθηκε από τον γιό του, ο Rachels υπερασπίζεται μια μορφή ωφελιμισμού «πολλαπλών στρατηγικών», ο οποίος αποδέχεται την υιοθέτηση ποικίλων «βελτίστων σχεδίων» για το κάθε άτομο, την επιτέλεση πράξεων με κίνητρα που δεν φαίνονται καθόλου ωφελιμιστικά, και την ενσωμάτωση κριτηρίων δικαιοσύνης και ακριβοδικίας, μολονότι τελικά υπέρτατος σκοπός είναι η μεγιστοποίηση της γενικής ευημερίας. Βλ. James Rachels, *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, 6^η έκδ. από τον Stuart Rachels, μτφρ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, επιμ. Φ. Παιονίδης, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα 2012, σ. 240-247. Το εγχειρίδιο του Rachels παρέχει μια εμπεριστατωμένη κριτική παρουσίαση των κυριότερων σύγχρονων κανονιστικών θεωριών και όχι μόνο. Όσον αφορά την ανάγκη σύνθεσης ορθολογικών και συναισθηματικών/συγκινησιακών στοιχείων στην βάση οποιασδήποτε «μεικτής» θεώρησης κανονιστικών αρχών, βλ. τη σχετική σημαντική μονογραφία του Παιονίδη, Filimon Peonidis, *Autonomy and Sympathy: A Post-Kantian Moral Image*, University Press of America, Λάνχαμ 2005.

αντίπαλες κανονιστικές θεωρίες συγκλίνουν στον ίδιο στόχο και δεν είναι δύσκολο να συνδυαστούν.²⁰

Το ερώτημα είναι κατα πόσον οι έρευνες αυτές καταλήγουν στον πυρήνα μιας μινιμαλιστικής, «ελάχιστης» ηθικής, η οποία θα προσφερόταν και ως βασικός κώδικας αρχών για τη ρύθμιση του δημόσιου βίου, προσαρμοσμένος στις απαιτήσεις της φιλελεύθερης πολιτικής ιδεολογίας. Ένας τέτοιος πυρήνας μάλλον θα συμπεριελάμβανε κυρίως αρνητικές ελευθερίες και δικαιώματα, μαζί με τα συναφή καθήκοντα, ενώ θα απέκλειε οποιεσδήποτε μεστές ιδιότητες, όπως πρωτογενή αρεταϊκά χαρακτηριστικά. Θα τονιζόταν η προτεραιότητα του ορθού απέναντι στο αγαθό και θα επιβαλλόταν στην κρατική εξουσία ουδετερότητα όσον αφορά την επιλογή του ενός ή του άλλου ιδεώδους του αγαθού βίου.²¹ Ωστόσο, ακόμη και φιλόσοφοι οι οποίοι επιμένουν στην επεξεργασία ισχνών εννοιών της νεωτερικής κληρονομιάς και δεν ασχολούνται με τις δυνατές προεκτάσεις του κανονιστικού προβληματισμού στον ορίζοντα της ηθικής διάστασης, δε διστάζουν να αναγνωρίσουν τη συμπληρωματικότητα αρχών και αρετών.²² Εδώ, οι διάφορες μινιμαλιστικές προτάσεις μπορούν να συσχετιστούν και με φιλοσοφικά προτάγματα συγκρότησης κάποιας καθολικής ή οικουμενικής ηθικής, τα οποία, πέρα από την κατοχύρωση σύγχρονων αντιλήψεων δικαιωμάτων, καθιστούν δυνατή την

²⁰ Βλ., μεταξύ άλλων, τον συνδυασμό ωφελιμισμού και καντιανής ηθικής θεωρίας στο R.M. Hare, *Moral Thinking: Its Levels, Methods and Point*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1981. Πιο πρόσφατα, ο Ντέρεκ Πάρφριτ έχει εξετάσει διεξοδικά τη δυνατότητα σύγκλισης, καθώς και ορισμένους τρόπους συνδυασμού της καντιανής ηθικής θεωρίας, της συμβολαιοκρατίας και βασικών συνεπειοκρατικών μοντέλων. Κάνει μάλιστα λόγο για «καντιανή συνεπειοκρατία». Βλ. Derek Parfit, *On What Matters*, επιμ. Samuel Scheffler, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2011.

²¹ Για την έννοια μιας μινιμαλιστικής ηθικής και τις σχέσεις της με τον πολιτικό φιλευθερισμό, βλ. Walzer, ό.π., Ruwen Ogien, *L'éthique aujourd'hui: Maximalistes et minimalistes*, Éditions Gallimard, Παρίσι 2007 και την ανέκδοτη εργασία μου, "Moral Minimalism in the Political Realm". Σχετικός είναι και ο μεταηθικός προβληματισμός για την οριοθέτηση του πεδίου της ηθικής. Για την εμβέλεια, το κύρος και την παρακινήτικη ισχύ των ηθικών λόγων, συγκριτικά με άλλους λόγους δράσης, βλ. Shelley Kagan, *The Limits of Morality*, Clarendon Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1989 Samuel Scheffler, *Human Morality*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1992. Πρβλ. και Liam Murphy, *Moral Demands in Non Ideal Theory*, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 2000.

²² Frankena, ό.π. 65-67. Πολύ ενδιαφέρουσα για αυτή την προοπτική είναι η ενιαία σύλληψη του πεδίου ηθικών και ηθικών αξιών και των κανονιστικών αρχών που το διέπουν την οποία επεξεργάζεται ο Ντουόρκιν, στην ογκώδη μελέτη του *Justice for Hedgehogs*, ό.π. Για την αναγνώριση της σημασίας αρχών και κανόνων από τους βασικούς εισηγητές της επιστροφής στην αρετολογική ηθική, βλ. και Λία Μελά, *Alasdair MacIntyre: Η ηθική μεταξύ κανόνων και αρετών*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2012. Σχετικά με την αντιπαράθεση νεοαριστοτελικών και μετακαντιανών προσεγγίσεων στο χώρο της ηπειρωτικής παράδοσης, και τις επιχειρούμενες εκεί υπερβάσεις και συνθέσεις, βλ. Γκόλφω Μαγγίνη, *Ο Χάμπερμας και οι νεοαριστοτελικοί: Η ηθική του διαλόγου στον Γιούργκεν Χάμπερμας και η πρόκληση του νεοαριστοτελισμού*, Επίμετρα Στέλιος Βιρβιδάκης, Κώστας Καβουλάκος, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2006.

αξιοποίηση παραδοσιακών διατυπώσεων κοινών, ευρύτατα διαδεδομένων ηθικών διαισθήσεων, όπως ο «χρυσός κανόνας» της ιουδαιοχριστιανικής θρησκείας.²³

IV. Εφαρμοσμένη ηθική

Όπως επισημάναμε στην εισαγωγή αυτού του κειμένου, η εφαρμοσμένη ηθική δεν πρέπει να νοηθεί απλώς σαν ένα πεδίο δοκιμών που συγκροτείται ανεξάρτητα από τις κανονιστικές θεωρίες και επιτρέπει τον εκ των υστέρων έλεγχο τους. Σε κάθε περίπτωση, οι αναλύσεις καταστάσεων που επιχειρούνται εδώ έχουν αξία εφόσον δεν περιορίζονται μόνο για την κατάστρωση υποθετικών «ασκήσεων επί χάρτου» και χρησιμεύουν στην αντιμετώπιση πραγματικών καταστάσεων. Γι'αυτό και τα εννοιολογικά «εργαστήρια» που στήνουν οι φιλόσοφοι πρέπει να μπορούν να στεγαστούν και να λειτουργήσουν στον ευρύτερο δημόσιο χώρο κοινωνικο-πολιτικής διαβούλευσης, αλλά και στις επιμέρους περιοχές δραστηριοποίησης των διαφόρων επαγγελματιών. Η δικαιολόγηση και η ερμηνεία ειδικών κωδίκων δεοντολογίας, με αναφορά σε γενικές αξιολογικές συλλήψεις πρακτικών στόχων και σε ενδιάμεσες αρχές του πράττειν, προσδιοριζόμενες μέσα από τους κατάλληλους επαγγελματικούς ρόλους, αποκτούν το νόημά τους κατά την λήψη λιγότερο ή περισσότερο κρίσιμων αποφάσεων και κατά την προσπάθεια επίλυσης παλαιών και πρωτοεμφανιζόμενων ηθικών προβλημάτων που συνήθως παρουσιάζονται με την μορφή διλημάτων. Αρκεί να αναλογιστούμε ορισμένους από τους σημαντικότερους τομείς της σύγχρονης εφαρμοσμένης ηθικής για να κατανοήσουμε το ευρύ φάσμα της αναπτυσσόμενης θεματικής.²⁴

²³ Βλ. σχετικά Amitai Etzioni, *The Golden Rule*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1996. Πρβλ. και το φιλόδοξο πρόγραμμα αναζήτησης και επεξεργασίας μιας οικουμενικής ηθικής του Γερμανού θεολόγου Χανς Κύνγκ. Βλ. Hans Küng, *A Global Ethic for Global Politics and Economics*, μτφρ. J. Bowden, Oxford University Press, Οξφόρδη και Νέα Υόρκη 1998

²⁴ Για μια πρώτη εισαγωγή στην εφαρμοσμένη ηθική και για την εξέταση της γενικότερης σημασίας της για την ηθική φιλοσοφία, βλ. Joseph P. DeMarco, Richard Fox (επιμ.), *New Directions in Ethics: The Challenge of Applied Ethics*, Routledge and Kegan Paul, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1986, Μυρτώ Δραγώνα-Μοναχου, *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία: Ο αγγλόφωνος στοχασμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σ. 352-476 και το αφιέρωμα του περιοδικού *Cogito*, τχ. 5, Νοέμβριος 2006, σ.26-63. Για λεπτομερείς αναλύσεις ειδικών θεμάτων, βλ. R.G. Frey & Christopher Heath Wellman (επιμ.), *A Companion to Applied Ethics*, Blackwell, Μάλντεν και Οξφόρδη 2005 και Φιλίμων Παιονίδης, *Υπέρ του δέοντος: Δοκίμια πρακτικής φιλοσοφίας*, Εκκρεμές, Αθήνα 2007. Για μια ενδιαφέρουσα ανθολογία κειμένων με ηθικές τοποθετήσεις που βασίζονται σε άλλες πολιτισμικές παραδόσεις, βλ. Larry May, Shari Collins-Ghobanian, Kai Wong (επιμ.), *Applied Ethics: A Multicultural Approach*, 2^η έκδ. Prentice Hall, Άπερ Σάντλ Ρίβερ 1994. Μεθοδολογικά ζητήματα ηθικής θεωρίας με αναφορά σε συγκεκριμένα προβλήματα εφαρμοσμένης ηθικής θίγονται στο Richard Fox & Joseph P. DeMarco, *Moral Reasoning: A Philosophic Approach to Applied Ethics*, Holt, Rinehart and Winston, Φορτ

Η ιατρική ηθική και η βιοηθική μας καλούν να στοχαστούμε πάνω σε ζητήματα «ζωής και θανάτου», από τις αμβλώσεις, την ευθανασία και τις μεταμοσχεύσεις οργάνων, μέχρι την θεραπευτική ή και την αναπαραγωγική κλωνοποίηση. Οφείλουμε έτσι να τοποθετηθούμε απέναντι στις ηθικές υποδηλώσεις των δυνατοτήτων της νέας ιατρικής τεχνολογίας και των προτεινόμενων βελτιωτικών παρεμβάσεων στο ανθρώπινο γονιδίωμα. Η περιβαλλοντική ηθική μας υποχρεώνει να αναζητήσουμε το απαραίτητο αξιακό υπόβαθρο για την οικολογική μας ευαισθησία και να αναρωτηθούμε για τις υποχρεώσεις μας απέναντι στις μελλοντικές ανθρώπινες γενιές. Η ηθική του πολέμου επιβάλλει συγκεκριμένους τρόπους διαχείρισης των νέων απειλών που προκύπτουν από τη διεθνοποίηση της τρομοκρατίας με το μανδύα του θρησκευτικού φανατισμού, ενώ τα αιτήματα κοινωνικής δικαιοσύνης προσλαμβάνουν κοσμοπολιτικές διαστάσεις που υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα. Η ηθική των επιχειρήσεων εισηγείται μεθόδους ορθολογικού ελέγχου της αμοραλιστικής αντίληψης που υπαγορεύει την διαρκή επιδίωξη της μεγιστοποίησης του κέρδους μέσα στην οικονομία της αγοράς, και διδάσκει τρόπους αναγνώρισης και ανάδειξης της κοινωνικής ευθύνης των εταιρειών κάθε μορφής. Η ηθική των ΜΜΕ, σε μια εποχή συνεχούς ανάπτυξης του διαδικτύου και διεύρυνσης της χρήσης του σε παγκόσμιο επίπεδο, οδηγεί στην επικαιροποίηση του κλασικού προβληματισμού για τα όρια της ελευθερίας της έκφρασης.²⁵

Δεν δυσκολεύεται να συνειδητοποιήσει κανείς πως η σωστή διερεύνηση των παραπάνω ζητημάτων απαιτεί συνήθως μια πολυπρισματική, διεπιστημονική θεώρηση. Φυσικά, η σκοπιά του φιλοσόφου εδώ δεν παύει να είναι κανονιστική, χωρίς όμως να αγνοεί τη συνδρομή των επιστημονικών προσεγγίσεων στις οποίες

Ουόρθ 1990, και στο Stelios Virvidakis, “On the Moral Assessment of Actions: Hard Cases in Applied Ethics”, *Skepsis* τόμ. XVII, τχ. i-ii, 2006, σ.177-191.

²⁵ Βλ. ενδεικτικά, μεταξύ άλλων, Helsa Kuhse & Peter Singer (επιμ.), *A Companion to Bioethics*, Blackwell, Μάλντεν και Οξφόρδη 2001, Εμμανουήλ Σαρειδάκης, Βιοηθική: Ηθικά προβλήματα των νέων βιοϊατρικών τεχνολογιών, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2008 και το αφιέρωμα στη βιοηθική του περιοδικού *Νέα Εστία*, τχ. 1836, Σεπτέμβριος 2010, Dale Jamieson (επιμ.), *A Companion to Environmental Philosophy*, Blackwell, Μάλντεν και Οξφόρδη 2003, Brian Tokar, *Κλιματική Δικαιοσύνη: Προοπτικές για την κλιματική κρίση και την κοινωνική αλλαγή*, μτφρ. Σ. Καραγεωργάκης, Εκδόσεις Κέντρου Πληροφόρησης «Αντιγόνη», Θεσσαλονίκη 2013, Onora O’Neill, *Bounds of Justice*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2000, Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, *Πόλεμος και δικαιοσύνη: Πολιτική φιλοσοφία για τον κόσμο*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα 2008, Αντρέ Κοντ-Σπονβιλ, *Είναι ηθικός ο καπιταλισμός;*, μτφρ. Γ. Κωκιάς, Εκδόσεις Κέδρος 2005, Zygmunt Bauman, *Does Ethics Have a Chance in a World of Consumers?*, Harvard University Press, Κέμπριτζ MA 2008, Michael Sandel, *What Money Can’t Buy: The Moral Limits of Markets*, Harper, Strauss and Giroux, Νέα Υόρκη 2012, και το αφιέρωμα «Οικονομία και ηθική» στο περιοδικό *Πυθαγόρας* τχ. 102, 2012, σ. 63-108, Norman Bowie (επιμ.) *The Blackwell Guide to Business Ethics*, Blackwell, Μάλντεν και Οξφόρδη 2002, καθώς και τα άρθρα σχετικά με τη βιοηθική και την ηθική των ΜΜΕ στο Παιονίδης, *Υπέρ του δέοντος*, ό.π. .

έχουμε ήδη αναφερθεί. Ακόμη, μπορεί νομίζω να επισημανθεί πως η λειτουργικότητα του ηθικού στοχασμού αναδεικνύεται και ελέγχεται καλύτερα μέσα από τη συνεργασία - στη θεωρία και στην πράξη - ηθικής, δικαίου και πολιτικής. Εφόσον προσυπογράψουμε μια αντιθετικιστική αντιμετώπιση των δικαίων θεσμών, μάλλον θα συμφωνήσουμε πως η ερμηνευτική του δικαίου στο επίπεδο της νομοθεσίας και της δικανικής πρακτικής προβάλλει ως η γενικότερη και ουσιαστικότερη μορφή εφαρμοσμένης ηθικής με απτές πολιτικές προεκτάσεις στη ζωή των σύγχρονων κοινωνιών.²⁶

V. Γενικά συμπεράσματα – προοπτικές

Ολοκληρώνοντας την αναπόφευκτα ελλειπτική και αποσπασματική παρουσίαση επιπέδων, κατευθύνσεων, θέσεων και θεωριών της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας, μπορούμε να συνοψίσουμε τις κυριότερες παρατηρήσεις μας. Από αυτές τις παρατηρήσεις συνάγονται συμπεράσματα τα οποία υποδεικνύουν ανοιχτά ερωτήματα και πιθανούς νέους προσανατολισμούς της φιλοσοφικής έρευνας.

Περιγράφοντας τις εξελίξεις στο χώρο της μεταηθικής, ειδικότερα όσον αφορά τη διαμάχη για τον ηθικό ρεαλισμό, επισημάναμε τους κινδύνους αποστασιοποίησης των εξαντλητικών αναλυτικών συζητήσεων από το πεδίο της κανονιστικής προβληματικής και από τα σημαντικά πρακτικά της διακυβεύματα. Ανεξάρτητα από το αν κανείς υιοθετεί πλήρως τις διάφορες προτάσεις απόρριψης ή «ησυχαστικής» αντιμετώπισης των μεταηθικών τοποθετήσεων, δε θα δυσκολευτεί να αναγνωρίσει την ανάγκη σύνδεσής τους με την ουσιώδη ηθική πρώτου επιπέδου. Το αν τελικά υπάρχουν αντικειμενικοί ηθικοί λόγοι δράσης με παρακινητική ισχύ δεν θα κριθεί από αφηρημένα επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα κυρίως οντολογικού ή

²⁶ Σχετικά με αυτό το ζήτημα, πρβλ. και τις ειδικές αναλύσεις στα κείμενα των ανακοινώσεων του Κωνσταντίνου Παπαγεωργίου και του Παύλου Σούρλα, «Πολιτική ηθική, ηθική για πολίτες» και «Ο νομικός θετικισμός και η πολυεπίπεδη σχέση δικαίου και ηθικής», τα οποία δημοσιεύονται σε αυτόν τον τόμο. Στον χώρο της φιλοσοφίας του δικαίου και της πολιτικής φιλοσοφίας φαίνεται να κυριολεκτεί κανείς μιλώντας για μια «επιστροφή της ηθικής», τουλάχιστον ως αίτημα. Μετά τον Ρωλς, η σκέψη του Ρόναλντ Ντουόρκιν αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα αυτής της τάσης. Βλ. Dworkin, *Justice for Hedgehogs*, ό.π. καθώς και, μεταξύ άλλων, το έργο του *Το δίκαιο της ελευθερίας: Η ηθική ανάγνωση του αμερικανικού συντάγματος*, μτφρ. Χ. Χαλανούλη, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2010. Πρβλ. και Παύλος Ελευθεριάδης, *Συνταγματισμός και πολιτικές αξίες: Οι κανονιστικές προϋποθέσεις του συνταγματικού δικαίου*, Εκδόσεις Α. Σάκκουλας, Αθήνα, 1999 και Γιάννης Τασόπουλος, *Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του συντάγματος*, Εκδόσεις Α. Σάκκουλας, Αθήνα 2001. Σε αυτά τα συμφραζόμενα αξίζει να αναφερθεί και το πολύ ενδιαφέρον διεπιστημονικό σεμινάριο το οποίο οργανώνει ο Καθηγητής Παύλος Σούρλας στο σπουδαστήριο Φιλοσοφίας του Δικαίου του Πανεπιστημίου Αθηνών με συμμετοχή δικαστών του Συμβουλίου Επικρατείας, καθηγητών της Νομικής Σχολής και φιλοσόφων.

γνωσιολογικού ενδιαφέροντος, αλλά από την πειστικότητα κανονιστικών θεωρήσεων που φωτίζουν εφαρμόσιμα κριτήρια του ορθού και του αγαθού.

Εφόσον τώρα εστιάσουμε τις διερευνήσεις μας στον έλεγχο της αποτελεσματικότητας και της επάρκειας κανονιστικών θεωριών θα χρειαστεί να εξετάσουμε προσεκτικότερα τις προτεινόμενες εναλλακτικές προσεγγίσεις οι οποίες βασίζονται σε συγκεκριμένες αντιλήψεις περί αξιών, αρχών και αρετών, δικαιωμάτων και καθηκόντων, θεσμών και κανόνων, και εγγράφονται σε ευρύτερους ορίζοντες νοηματοδότησης του ιδιωτικού και του δημόσιου βίου. Θα μας απασχολήσει η δυνατότητα συγκλίσεων, συνδυασμών και ιεραρχήσεων, στην προοπτική της επεξεργασίας ιδεωδών και κωδίκων που θα μπορούσαν να μεταδοθούν και να διαδοθούν σε οικουμενική κλίμακα, ως ένας κοινός, ελάχιστος πυρήνας ηθικότητας πριν από οποιοσδήποτε αναγκαίες σχετικοποιητικές ερμηνείες και προσαρμογές. Εδώ, όπως έχει τονίσει ο Τόμας Χούρκα (Hurka), η φιλοσοφική ηθική πρέπει να εγκαταλείψει τις παραδοσιακές αξιώσεις βαθύτερης θεμελίωσης και διεξοδικής δικαιολόγησης και να επιμείνει στην εφικτή αναζήτηση συνεκτικών, λειτουργικών μοντέλων σκέψης και πράξης.²⁷

Είδαμε τέλος ότι η «προσγείωση» στο τραχύ έδαφος της πρακτικής πραγματοποιείται, στους πολυδιάστατους τομείς της εφαρμοσμένης ηθικής όπου δοκιμάζονται τα εννοιολογικά μας εργαλεία, αλλά και μέσα από την επιδιωκόμενη συνάντηση ηθικής, δικαίου και πολιτικής. Η επίτευξη της καλύτερης δυνατής αναστοχαστικής ισορροπίας, ηθικών διαισθήσεων, αρχών του πράττειν και πεποιθήσεων για τις χαρακτηριστικές προδιαθέσεις που υποστηρίζουν αυτές τις αρχές, θα εξαρτηθεί σε μεγάλο βαθμό από τις πραγματικές συνθήκες και από τις ανθρώπινες ικανότητες, για τις οποίες είμαστε υποχρεωμένοι να λαμβάνουμε υπ' όψιν και τα πορίσματα εμπειρικών επιστημών, αλλά και την ιστορική πείρα.²⁸ Η αυτονομία της ηθικής φιλοσοφίας που αποτελεί πολύτιμο επίτευγμα της μετακαντιανής νεωτερικής παράδοσης δε σημαίνει σε καμιά περίπτωση απομόνωσή της από ένα ευρύτερο ορίζοντα κανονιστικών διερευνήσεων και όχι μόνο.

Η «επιστροφή» της ηθικής την οποία καλείται να φωτίσει η ηθική φιλοσοφία συντελείται σε μια εποχή μετά την κατάρρευση κλασικών πίστευων και ιδεολογιών,

²⁷ Thomas Hurka “Normative Ethics: Back to the Future”, στο Brian Keiter (επιμ.), *The Future of Philosophy*, Clarendon Press, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, σ. 246-264,

²⁸ Βλ. τις αναφορές σε αυτό το ζήτημα στη συζήτησή μας παραπάνω. Σχετικά με τη σημασία της ιστορικής πείρας για την κατανόηση της ηθικής συμπεριφοράς και των ορίων των κανονιστικών θεωριών, βλ. Jonathan Glover, *Humanity, A Moral History of the Twentieth Century*, Pimlico, Λονδίνο 2001.

μέσα σε ένα διεθνές περιβάλλον νέων προκλήσεων, από την αναβίωση εθνικισμών και θρησκευτικών φονταμενταλισμών, μέχρι την όξυνση αντιθέσεων μέσα και έξω από τις φιλελεύθερες δυτικές δημοκρατίες, την επεκτατική απληστία του χρηματοπιστωτικού καπιταλισμού και την απειλή οικολογικών καταστροφών. Οι φιλόσοφοι, στο βαθμό που δεν πτοούνται από τις διάφορες εκδοχές μεταμοντέρνου μηδενισμού, προσβλέπουν σε μια δυναμική μορφή ηθικής σκέψης η οποία δεν παρασύρεται στην εξωπραγματική προβολή ανέφικτων ιδανικών ούτε παλινδρομεί σε κάποια παρωχημένη ηθικολογία.²⁹ Αφοσιώνονται στην ανάπτυξη και στην υπεράσπιση μιας ηθικής «χωρίς ύβρι»³⁰ που μπορεί να «κατοικεί» στον κόσμο και να ανταποκρίνεται στις ανάγκες του.³¹

---

²⁹ Πολλοί συχνά συγχέουν την ηθική σκέψη και διδασκαλία με την ηθικολογία και τον ηθικισμό, ενώ μηδενιστές, όπως ο Κονδύλης, ταυτίζουν τις έννοιες αυτές σκόπιμα. Για ενδιαφέρουσες διερευνήσεις της έννοιας του ηθικισμού, βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *The Journal of Applied Philosophy*, τόμ. 22, τχ. 2, 2005.

³⁰ Rachels, ό.π., σ. 237-239

³¹ Βλ. Peter Railton, "Toward an Ethics that Inhabits the World", στο Leiter, ό.π., σ. 265-284.